

Miquel Tarradell, africanista i pioner de l'arqueologia púnica a l'Occident

Joan Ramon Torres³⁹
Institut d'Estudis Catalans

La figura del professor Miquel Tarradell ha estat objecte d'una multitud de reconeixements; uns, per fortuna, anteriors a la seva mort, i altres, la majoria, com ara mateix el present, en posterioritat. Tot i que la seva vida i obra han estat abordades des de tots els angles imaginables, per poc que s'esbrini en la seva trajectòria professional i en la seva personalitat, incommensurables totes dues, és difícil no trobar-hi sempre trets diferencials i matisos nous; ho és encara més per a qui, com és el meu cas, escriu amb l'honor i el privilegi d'haver-lo tengut de professor.

Però, entre tanta literatura positiva, que ben merescudament ha generat el nostre personatge (*cf.* en darrer lloc Sanmartí, 2020 i 2021), hi ha dos aspectes que considero que ressalten insuficientment i que per això seran el centre del meu discurs. Un és l'interès particular de Tarradell —que per tot on passà, tot ho tocà— pel món púnic sense constrènyer-se mai a límits geogràfics reduïts. L'abordà primer al Marroc —on, per raons d'exercir en la pràctica de veritable arqueòleg territorial (d'un territori, dit sigui de passada molt, tal vegada massa gran), altres temàtiques requeriren al mateix temps el seu esforç— i, anys després, encara que en un context sempre molt diferent de l'anterior, a Eivissa.

I ni així es pot reduir la seva figura als territoris esmentats, ja que Tarradell tractà el tema fenici i púnic en l'àmbit de tota la Mediterrània centreoccidental, inclosa la important projecció atlàntica. De fet, treballs seus com l'apèndix a la versió castellana del llibre de Harden (Tarradell, 1967), potser una mica infravalorats o simplement oblidats, reflecteixen una capacitat d'anàlisi, de reflexió i, en suma, d'ordre d'idees —de cara a un estat de la qüestió del que jo qualificaria com a arqueologia històrica— d'una maduresa i una vigència per desgràcia poc comuna.

El segon aspecte que he de mencionar són les seves projeccions —sempre en relació amb el tema tractat aquí, la recerca del món púnic— que tingueren com a escenari no només el Marroc, sinó una bona part de la costa mediterrània de migjorn o, per dir-ho amb altres paraules, el Magrib occidental, que el converteixen, al meu parer, en un veritable africanista. En aquest sentit, però, vull aclarir que considero aquestes projeccions com les d'algú que estudia temes africans sense les connotacions colonialistes que llargament van adquirir (*cf.*, per exemple, Ramos *et al.* 2008).

39. joanramontorres@gmail.com

TARRADELL, PIONER DE LA INVESTIGACIÓ PÚNICA ESPANYOLA

El paper de Miquel Tarradell en la recerca de la colonització semita occidental, que per anticipat vull qualificar d'injustament reconegut, ha estat en certa manera ignorat per una investigació fenícia «espanyola» amb el focus principal sobre el migdia peninsular, investigació que, dels anys seixanta a avui, ha passat de la indiferència al frenesí.

A Tarradell, avançats els anys quaranta del passat segle, se li brindà l'oportunitat d'un camp d'investigació immens i essencialment verge, oportunitat que sense dubte cal atribuir als seus propis mèrits, ja que, segons han posat en relleu altres investigadors (Gozalbes, Parodi, 2011), el context del seu nomenament africà, del qual parlarem després, va néixer en el marc d'una lluita de poders entre alguns funcionaris estatals, especialment Julio Martínez Santaolalla i un grup de catedràtics d'universitat, al cap dels quals hi havia Martín Almagro Basch. Els primers, segons sembla, consideraven la ideologia política un mèrit essencial —i no cal ni dir quina era en aquell temps l'única ideologia oficialment possible—, mentre que els segons jutjaven per damunt de tot la vàlua professional.

Deixant de banda la ideologia personal, a hores d'ara prou coneguda, Tarradell va tenir el bon criteri de no barrejar amb política la seva inatacable honestedat i professionalitat científica; senzillament, i com correspon a una persona intel·ligent i seriosa, les va situar cadascuna en dimensions diferents. No podem oblidar, però, que la seva tasca a l'extrem occidental del nord d'Àfrica s'emmarcà en aquella època en una «investigació espanyola», car eren temps del Protectorat al Marroc i ell, evidentment, no podia deixar d'actuar en nom de l'Estat.

Dic això, i torno al principi, perquè el fet que el Protectorat s'extingís l'abril del 1956 i aquell territori escapés en certa manera de l'òrbita política espanyola no justifica de cap manera que aquesta «arqueologia espanyola» moderna hagi ignorat el seu pes relegant-lo en certa manera a un assumpte perifèric, gairebé estranger, de manera que sols estudiosos de l'esmentat país que han continuat la investigació púnica espanyola del Marroc des d'una posició més aviat externa l'han reconegut.

Prova de la vigència del que acabo d'afirmar és que en ocasió d'un congrés molt recent (27-29 de novembre de 2019) patrocinat pel Centro de Estudios Fenicios y Púnicos, amb epicentre a Madrid i coorganitzat amb el Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera, a la mateixa seu d'aquest museu es reté homenatge a la figura del professor Manuel Pellicer, presentat en certa manera com el «pare de l'arqueologia fenícia espanyola». Al meu parer, i en el context geogràfic del lloc on el col·loqui es va celebrar (Eivissa) i argumental (tractava de necròpolis fenícies i púniques), era a Tarradell a qui corresponia, almenys en primer lloc, aquest homenatge, i així ho vaig manifestar públicament en el decurs de la meua intervenció.

Que ningú interpreti, però, que les meves paraules van en detriment del mèrit que particularment té l'esmentat professor aragonès, perquè, de fet, el mateix Pellicer, quan es va fer càrrec, el 1961, de la sensacional troballa fortuïta —i aquí hi ha un gran mèrit seu, que és que la va publicar ràpidament (Pellicer, 1963: 4)— que significà la descoberta de la necròpolis arcaica de l'antiga *Sex* (Granada) —una de les grans fites del coneixement del món fenici meridional—, va tenir l'honradesa de reproduir literalment la visió i el toc d'alarma que alguns anys abans havia manifestat el nostre homenatjat davant l'abast de les construccions turístiques i socials i el ritme que havien pres a la costa andalusa. Miquel Tarradell l'havia llançat en els termes següents: «Se pierden, pues, todos los días posibilidades arqueológicas y nuestra generación será responsable de no haber, dentro de nuestras medidas, hecho frente al problema, organizando excavaciones de urgencia en muchos lugares cuyas posibilidades son muchas y cuya exploración seremos probablemente los últimos arqueólogos

que podrán realizar. Se trata de una tarea urgente, de una empresa general» (Tarradell, 1960b: 257). Tot i amb això, no se pot obviar el fet que va ser l'atzar d'una troballa, no només d'immensa transcendència històrica sinó també de gran espectacularitat (recordem el gran nombre d'alabastres amb inscripcions faraòniques), i no la recerca metòdica que justament propugnava Tarradell, el desencadenant d'una nova etapa al sud peninsular.

Però tampoc aquesta nova fase de l'arqueologia fenícia del sud peninsular, que molts pocs anys després tengué una segona fita clau en la descoberta i excavació de Los Toscanos a la desembocadura del riu Vélez, ni va ser deguda a cap programa organitzat en funció de l'estudi de la implantació fenícia, ja que ben al contrari, la intenció era de localitzar la suposada *Mainake* grega —localització que lògicament no va tenir èxit—, ni tenia gaire d'espanyola, ja que anà a càrrec de la secció madrilenya de l'Institut Arqueològic Alemany que, dit sigui de passada, va aprofitar tot seguit per exercir al sud espanyol una mena de monopoli científic sobre el tema. Recordi's, a més, que l'orientació antifenícia i alhora filogrega, que també denuncià Tarradell, va continuar tenint llargament un pes negatiu en l'objectivitat de la recerca.

Això sí, és cert que —a major glòria dels feniciòlegs que propugnen des de fa temps, en oposició amb Cartago, un gaditanocentrisme tal volta il·lusori— tothom encara recorda Miquel Tarradell com l'inventor del «cercle de l'Estret», però el pes de Tarradell, com veurem, és molt més gran i, per això, defensar la unitat cultural d'aquest espai geogràfic nord-sud, com fan els col·legues esmentats, i obviar al mateix temps el seu paper pioner general sembla, ho repeteixo, poc objectiu i encara menys just.

Vull recordar que, en realitat, Tarradell arribà a ser molt crític amb la recerca diguem-ne espanyola a la mateixa Espanya peninsular i hi carrega molt durament: «Al trazar el esquema de este artículo pensaba dejar al margen de él dos provincias del mundo púnico: Italia y la Península Ibérica. (...) Respecto a España es de todos bien conocido el desgraciado vacío que representa en este campo y no ciertamente por falta de materiales, de sitios a investigar y de personas idóneas para llevar a cabo la tarea, sino por problemas de organización científica que no queremos abordar aquí. La zona de mayor interés desde el punto de vista púnico es la más abandonada. Es esta Bética la gran vergüenza de la arqueología española, donde a pesar de algún esfuerzo personal aislado y por tanto mucho más meritorio, no existe un núcleo de investigación capaz y con medios suficientes para enfrentarse con los problemas de interés histórico de primer orden que se plantean. Los medios universitarios de Sevilla y Granada, que por su situación geográfica deberían emprender esta labor, se hallan, con alguna digna excepción señalada, de espaldas a la arqueología» (Tarradell, 1952b: 166).

No dubtem que el seu trasllat al Marroc a partir de l'any 1948, quan va ser nomenat director del Servicio de Arqueología del Protectorado Español en Marruecos y director del Museu de Tetuan —càrrecs que mantingué fins a l'any 1956, quan es traslladà a València—, despertà en el nostre personatge un interès evident per l'arqueologia púnica: «En Marruecos, el autor de estas líneas, que ha tenido la fortuna de poder trabajar en el país durante varios años, se planteó desde el primer momento el problema de lo púnico como una de las principales cuestiones a resolver» (Tarradell, 1955b: 63).

És de justícia remarcar treballs com «Notas de arqueología púnica del Norte de África» (1953b) o, sense exhaurir el repertori, «Lecciones de arqueología púnica» (1955b). Aquests treballs, que de manera sintètica i des del punt de vista de la cultura material abracen tot el món púnic de la Mediterrània central i occidental, tenien com a objectiu «omplir un buit dins la bibliografia espanyola», tot i considerar que «podria ser útil als que buscaven una primera base d'informació» (Tarradell, 1955b: 55). Incentivar nous investigadors o investigadors jòvens i oferir-los, com diu ell, una base informativa de treball, va ser, doncs, una altra preocupació i mèrit del futur catedràtic d'universitat.

Una altra prova de l'interès prioritari de Tarradell pel món púnic, i alhora un detall que no sé si mai s'ha posat en relleu, és la dedicació gairebé exclusiva que tingué per aquesta matèria la seva pròpia dona, també arqueòloga, Matilde Font. En efecte, dels treballs que arribà a publicar, sols un, dedicat a pintes ibèriques de la Serreta d'Alcoi (Font de Taradell, 1970), no és aparentment de tema púnic; però quan hom se'l llegeix observa que la influència i paral·lels feniciopúnics en són el motor.

Tot i que Font publicàs gairebé exclusivament sobre Eivissa (Font de Tarradell, 1973, 1974, 1978; Tarradell i Font de Tarradell, 1975, 1976, 2000), el fet que la seva tesi (malauradament inconclusa) tractàs de la necròpolis de Cartago —de la qual arribà a publicar un estudi estadístic dels mobiliaris del sector de Dermech (Font de Taradell, 1969)— demostra, per una banda, l'amplitud de les zones tractades pel matrimoni i, de l'altra, l'afecte personal de Tarradell pels estudis púnics; penso que, si no hagués estat així, difícilment l'hauria confiat a la seva muller. Per tant, considero indeslligable la recerca de Font de la del mateix Tarradell, però de manera específica en temes feniciopúnics.

Com abans he dit, Tarradell enfocà durant la dècada dels anys cinquanta el tema del món púnic centreoccidental sobretot des de l'òptica arqueològica de la seva cultura material, però també, fet important i diferencial, de la seva economia. En efecte, a Espanya els estudis púnics anteriors a la seva activitat es reduïen a treballs, com principalment els de Garcia i Bellido, que, tot i ser molt tenguets en compte per Tarradell, es basaven en els pocs, i sovent ambigus, texts històrics a l'abast, així com també en el producte d'activitats arqueològiques dels primers decennis del segle xx. Les dites troballes, fetes a Eivissa, procedien d'alguns santuaris i, molt especialment de tombes, fet similar al de Cadis i, naturalment, de Villaricos. En la pràctica, servien més aviat d'ornament a les anàlisis dels esmentats texts històrics, i eren enfocats des de les òptiques de la història de l'art.

En el context espanyol dels anys quaranta-cinquanta, i amb el panorama que, com ja hem vist descrivia i denunciava a bastament, Tarradell va comprendre aviat que només una actuació de caràcter arqueològic amb sistemes moderns, emmarcada en un ampli i veritable programa, podia donar resposta a un cúmul d'interrogants sobre el món púnic que, de molt, superava qualsevol certitud. No va ser, precisament per aquestes raons, només teoria crítica, perquè organitzà excavacions a tots els llocs que en aquest sentit considerà interessants (*Lixus*, Emsa, Sidi Abdeslam del Behar, Tamuda...), on va practicar sondatges profunds per tal d'esbrinar orígens, cronologies o evolució dels establiments. I no només això, sinó també un ampli programa de prospeccions costaneres, que permeteren interessants descobertes i, sobretot, enllaçar l'Atlàntic amb el que s'estava investigant paral·lelament a Algèria i Tunísia (no s'oblidin aquí les teories entorn de les «escales costaneres», que compartia amb els seus col·legues francesos —encara que el concepte de *factoria* li agradava tant o més—, principalment P. Cintas, ja esmentat abans, però també G. Vuillemot).

És prou conegut l'ampli repertori bibliogràfic (a títol d'exemples: Tarradell, 1952*ab*, 1953*a-c*, 1954*a-d*, 1955*a-c*, 1957, 1959), amb multitud d'idees, aportació de noves dades i reinterpretacions de tota mena, que comportà l'activitat punicoafricana de Tarradell i que esdevingué una síntesi amb el famós «Marruecos púnic», escrit just després de la seva partida a València i publicat l'any 1960 (Tarradell 1960*a*).

TARRADELL, AFRICANISTA

L'esperit africanista de Tarradell, sempre amb el matís que he remarcat al principi, no es restringí, però, al Marroc: «La información que puede dar y las novedades que para los investigadores que trabajan en el ámbito arqueológico peninsular en él se contienen son debidas en gran parte a la estancia que en la primavera de 1951 he podido hacer en estos territorios (parla d'Algèria i de Tunísia), apar-

te de la aportación respecto a Marruecos, fruto de mis propias excavaciones». (Tarradell, 1952*b*). Aquí fa un ampli repàs de la situació i les novetats a Tunísia, Algèria i, evidentment, el Marroc: «actuar en excavaciones en Utica hasta usar de materiales todavía inéditos, de alguno de los cuales se da fotografía aquí». Tant a un país com a un altre establí, a més, intercanvi i relacions professionals amb tots els implicats en l'arqueologia.

I, concretament amb Tunísia, no sols això, sinó que també establí (són paraules seves —Tarradell, 1953*b*: 4-5) un intercanvi d'activitats científiques entre el Servicio del Protectorado Español i el Service des Antiquités et Mission Archéologique Française en Tunisie, amb estada de feina del responsable francès, el famós Pierre Cintas, a les excavacions de *Lixus*, seguida de posteriors visites a Tetuan.

En canvi, el 1952, data del segon viatge de Tarradell a Tunísia, anà més enllà, car tingué l'oportunitat de fer l'excavació d'un grup de tombes púniques al sector funerari de Cartago, conegut com Ard el Morali. Aquest treball s'emmarcava en l'activitat de l'esmentat Cintas i tenia com a objectiu contrastar amb noves excavacions els resultats, rarament clars i ben publicats, dels amplis treballs sobre la gran necròpolis que havien tingut lloc prèviament, entre els darrers decennis del segle XIX i el primer terç del segle XX. Aquesta excavació, en el seu moment, no va ser publicada, sense dubte per acumulació de feina de Tarradell, encara que abans de la seva mort m'arribà a proposar que hi col·laborés per dur-la a terme. Serem encara a temps —això espero, almenys— de donar-la a conèixer mercès a l'amabilitat de Núria Tarradell en facilitar-me tota la documentació.

Vull anticipar-me al recordatori que faré més endavant. Almenys en els anys que el vaig tractar (a partir de la dècada dels setanta), tenia qualificatius prou eloqüents i que utilitzava sovint: el «savi local» i (encara més greu, si és possible) el «savi de jaciment». No crec que aquesta fos una filosofia tardana en la seva vida professional, i per això és bo d'entendre que, tot i que en aquell temps el Marroc fos la base principal de les seves operacions, no podia concebre la seva feina si no era des d'un coneixement i una perspectiva del tema molt més àmplia i extensa que, com hem vist, abraçà una bona part del nord d'Àfrica.

Valgui, en definitiva, tot això com a demostració del caràcter plenament africanista de Tarradell.

UNA DÈCADA DESPRÉS, EIVISSA

L'estada, en qualitat de catedràtic a la Universitat de València, a partir del 1956 va ser en certa forma un parèntesi en la seva recerca del món púnic, encara que més aviat en la faceta d'activitat de camp, sense que això vulgui dir, sinó el contrari, que no hi dedicàs encara la seva atenció, principalment en articles i obres d'abast més general. De fet, recordem que, tot i ja estar extingit el Protectorat del Marroc, continuà excavant a *Lixus* encara tres anys.

Havia plogut molt, i la situació ja era molt diferent quan, deu anys després, el professor Miquel Tarradell, des de la seva nova càtedra de la Universitat de Barcelona reemprengué, l'any 1971, els estudis púnics, i aquesta vegada, lluny de l'Atlàntic, fou el torn d'Eivissa. Pràcticament, deixant sempre de banda els molts articles puntuals de temàtica diversa, que continuà publicant fins al final, aquest va ser el darrer projecte integral de la seva carrera.

Com a novetat dels nous temps, des de l'Institut d'Arqueologia de la Universitat de Barcelona ja pogué organitzar un veritable equip professional, que estava compost per estudiants, i alhora ja ajudants, com Mercè Roca, Jordi H. Fernández, Núria Tarradell i, lògicament la seva esposa, Matilde Font, entre d'altres col·laboracions, com per exemple la de l'egiptòleg Josep Padró o la numismata Marta Campo, sense exhaurir segurament el llistat.

El treball de camp, que en realitat era treball de laboratori —tot i que Tarradell arribà a tenir un permís d'excavació a ca na Rafala (on s'havia trobat l'única estela púnica de pedra de tota l'illa), que no arribà a portar a terme— tingué com a objectiu bàsic el Museu d'Eivissa, que guardava la part fonamental de la informació.

Anticipo que va ser arran d'una d'aquestes visites a l'illa que, assabentat de la seva presència, vaig acudir al museu (era l'any 1974) i vaig gosar presentar-m'hi com a proper estudiant seu. Lamentablement, quan vaig esdevenir estudiant i col·laborador seu a la Universitat de Barcelona, l'any 1976, feia pocs mesos que s'havia produït una desgràcia: la mort de la seva dona, un fet tan inesperat com prematur, que tingué com a conseqüència, no sols la pèrdua d'un membre clau del seu equip, sinó l'ensorrament anímic del mestre, i encara més davant de tota cosa que posés en relació ambdós factors, i l'Eivissa púnica hi entrava de ple.

Afortunadament, l'any 1975, quan això succeí, el famós assaig *Eivissa cartaginesa* (Tarradell i Font de Tarradell, 1975) ja estava publicat, i abans s'havia publicat un aplec d'articles sobre l'Eivissa púnica, a càrrec, no només d'ell, sinó també d'altres membres de l'equip. Tots aquests treballs, certament, marcaren un abans i un després en tots els àmbits. L'*Eivissa cartaginesa* va ser per a Eivissa una taula rasa i un veritable punt de partida; per resumir-ho amb dos mots: l'equivalent del que el *Marruecos púnico* havia estat per al Marroc. No caldria ni dir que quaranta-cinc anys després, que han vist una recerca frenètica a l'illa, una bona part dels seus punts de vista han estat depassats i molts de buits omplerts. Si un cúmulo de dades arqueològiques actuals, tant quantitatives com qualitatives, ha permès aquesta superació, el que no se superarà mai —i és aquí on vull anar— és la mentalitat i capacitat analítica del mestre, perquè si Tarradell disposés avui de les dades de què he parlat, dels equips pluridisciplinaris que ara es formen habitualment i de tots els mètodes analítics moderns a l'abast, que ningú ho dubti: l'*Eivissa cartaginesa* seria ben diferent.

Però, malgrat la desgràcia i un estat anímic cada cop més decaïgut, en un primer moment Tarradell no aturà la investigació sobre l'illa, que prosseguiria el juny de l'any 1976 amb un equip format aquesta vegada, entre d'altres, pel mestre, la seva filla i jo mateix, ja incorporat al seu grup de recerca, amb el dibuix, fotografia i descripció de tota l'extensa col·lecció de ceràmica vascular (remarco «vascular», perquè no eren objecte del treball ni terracuites, ni metalls, ni peces d'os, entre d'altres), bàsicament procedent de la necròpolis del Puig des Molins, al Museu arqueològic de Barcelona, a Montjuïc. L'objectiu d'això era un treball semblant, encara que forçosament més extens, al de la col·lecció eivissenca del Museu de Lluc (Tarradell i Font de Tarradell, 1976), que havia fet amb la seva dona. El treball, però, quedà inconclus.

Un altre estudi important, que vull remarcar, anà dedicat a les necròpolis rurals punicoebusitanes, acabat aleshores i que en aquell any 1976 ja s'estimava de publicació imminent. Però, al meu parer, massa anys després les necròpolis rurals veieren llum l'any 2000 (Tarradell-Font, 2000); llàstima, perquè a mitjans dels anys setanta això hauria estat tota una novetat i material per a un llibre notable, sense que això li restés els valors essencials.

ALGUNS RECORDS PERSONALS

No he pogut evitar, tants d'anys després, en part fullejar i en part rellegir l'*Eivissa cartaginesa* tot i haver estat advertit personalment, en el seu moment, per l'escriptor eivissenc Marià Villangómez (que compartí amb Tarradell el guardó d'Honor de les Lletres Catalanes) de no caure en la trampa de la seva perfecta literatura catalana, obviant per mor d'això que era un veritable assaig històric i una

obra que, de fet, acompanyà fidelment les meves primeres passes en la investigació del món feniciopúnic illenc.

Això és així si és que el llibre imprès em calia, ja que vaig tenir la sort d'una inoblidable relació directa amb Tarradell (que vaig conèixer en les circumstàncies explicades més amunt), fins que un dia, que no puc recordar concretament, del mes de gener del 1995 vaig rebre la trucada del que per davant qualsevol altra consideració és el meu amic, el Dr. Joan Sanmartí, digne successor seu en la càtedra de Barcelona, que m'anunciava que el mestre era mort. Aquesta vegada, i no per ser l'anunci esperat (que per raons que no venen al cas sí que ho era), vaig sentir una sensació de buit, immensa i freda, però fugaç; tanmateix, els ensenyaments i el sentiment de presència de Tarradell no m'han abandonat mai.

En l'àmbit personal, quan vaig acabar els cinc anys de llicenciatura, i parlo de l'any 1979, em va donar verbalment un full de ruta per a la recerca eivissenca, clar i precís com no podia ser altrament de la part d'un savi com ell. Al seu parer, i evidentment sobre la base de la seva pròpia recerca, era prioritari: 1) la identificació i sistematització de les àmfores ebusitanes; 2) l'estudi del món púnic rural, però no de les necròpolis, tema acabat d'estudiar, sinó dels seus llocs d'hàbitat que foren menystinguts des de l'època de Román perquè no oferien materials musealitzables; 3) la descoberta de la fase arcaica d'Eivissa, esdevinguda fantasma rere la constatació d'un buit de materials feta per Tarradell.

Sense dubtar ni de la importància ni de l'interès dels temes, em vaig posar de seguida a la feina, i així, l'any següent, el 1980, vaig llegir la tesi de llicenciatura a la UB, redactada sota la seva direcció i titulada «La producció anfòrica púnico-ebusitana». Aquesta tesi, amb un èxit gairebé no sé si merescut però en tot cas immediat (encara que en un primer moment més aviat fora de les illes, perquè ja se sap que ningú és profeta en sa terra, almenys d'entrada), es va publicar poc després (1981).

El mateix 1982 vaig promoure i assumir la direcció del projecte d'excavació dels hàbitats de ses Païsses de Cala d'Hort (ho vaig intentar des del 1980, però llavors no era fàcil per a un recent llicenciat, lluny de Madrid, obtenir autoritzacions del Ministerio de Cultura).

Pel que fa a la fase arcaica, la tercera de les grans premisses eivissenques de Tarradell enunciades més amunt, he de confessar que la fortuna sempre em va acompanyar. Així, l'any 1976, arran de les obres de tancament de la part septentrional de l'àrea funerària del puig des Molins, vaig poder apreciar l'existència de tombes d'incineracions clarament anteriors als típics enterraments en hipogeu i fosses que el mestre tant havia estudiat, i el 1986, sobre la superfície aplanada de sa Mola de sa Caleta, on ja el 1978 havíem identificat nombrosos materials fenicis del «cercle de l'Estret», començava l'excavació del que es convertiria en un extens assentament fenici occidental del segle VII aC. Més recentment, noves evidències urbanes han acabat d'omplir el buit de dades arcaiques a la mateixa ciutat. Salvades aquestes últimes, vaig tenir la satisfacció de poder mostrar a Tarradell els resultats, almenys en la fase incipient.

Però la mà del mestre no acabà aquí, ja que (devers la meitat dels anys vuitanta) a l'hora de plantejar un tema per a la meua tesi doctoral, i davant la insinuació per la meua part de tractar d'alguna manera l'Eivissa feniciopúnica —això sí, amb incorporació de les novetats que s'havien produït des del 1975— em va dir literalment que jo sempre (i quanta raó tenia!) tindria temps de tornar sobre l'illa i que algú amb la meua visió havia d'apuntar més amunt, a un àmbit més universal —concepte que per a mi, davant la trista perspectiva d'allargar la inacabable llista del que, com he dit abans, anomenava «savis locals», sempre ha comportat una bona dosi de màgia—, i, en definitiva, que el que em calia (ni més ni menys) era traslladar l'estudi (s'entengui, les seves concepcions de l'estudi) de les àmfores ebusitanes a tota la resta de produccions púniques, almenys des de Tunísia fins a l'Atlàntic.

Així, l'any 1990 va ser llegida a la Universitat de Barcelona una tesi que portava per títol «Las ánforas fenicio-púnicas del Mediterráneo central y occidental», dirigida, com no podia ser altrament, pel mateix Miquel Tarradell, la qual el 1995, amb el mateix títol i amb pocs canvis, prengué forma de llibre imprès. Va ser justament l'any de la mort del professor, esdevinguda lamentablement uns pocs mesos abans de la publicació.

No és a mi a qui correspon jutjar l'encert o no ni del tema escollit ni del resultat final del treball, així com tampoc entorn de la seva transcendència o, si m'ho permeten, del seu grau d'«universalitat»; hauria sentit el pes d'un deute etern sense deixar constància del paper clau que hi tingué encara Tarradell.

Ja per acabar, només he de reconèixer que les línies anteriors, especialment les del darrer apartat, són, més que fruit de la reflexió, en bona part fruit d'una dosi considerable d'emocions i de records. Tant se val, perquè és precisament el record del mestre, el Dr. Miquel Tarradell, i el reconeixement a la seva obra, el que ha de perdurar per damunt de tot, i en el dit sentit, per bé que aquesta és, modestament, la meva contribució, que (confio) que no sigui encara la definitiva.

BIBLIOGRAFIA

- FONT DE TARRADELL, Matilde (1969). «El sector de Dermech de la necrópolis de Cartago: estudio estadístico». *Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia*, vol. 6, p. 85-100.
- FONT DE TARRADELL, Matilde (1970). «Dos peines ibéricos de La Serreta de Alcoy y sus precedentes». *Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia*, vol. 10, p. 123-138.
- FONT DE TARRADELL, Matilde (1973). «La forma EB. 29 de la cerámica púnico-ebusitana». *Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia*, vol. 9, p. 11-18.
- FONT DE TARRADELL, Matilde (1974). «Algunas formas poco frecuentes de la cerámica púnica de Ibiza». A: *Prehistoria y arqueología de las Islas Baleares. VI symposium de prehistoria peninsular*, p. 221-242.
- FONT DE TARRADELL, Matilde (1978). «Una màscara punicoebusitana de terra cuita excepcional». *Fonaments, prehistòria i món antic als Països Catalans*. Barcelona, vol. 1, p. 85-88.
- GOZALBES, Enrique; PARODI, M. (2011). «Miguel Tarradell y la arqueología del norte de Marruecos». A: BERNAL, D. et al. (editors). *Arqueología y turismo en el Círculo del Estrecho. Actas del III seminario Hispano-marroquí*. Cadis, p. 199-221.
- PELLICER, Manuel (1963). *Excavaciones en la necrópolis púnica «Laurita» del Cerro de San Cristóbal (Almuñécar, Granada)*. *Excavaciones Arqueológicas en España*. Madrid, núm. 17.
- RAMOS, José; PÉREZ, Manuela; DOMÍNGUEZ, Juan Carlos; VIJANDE, Eduardo (2008). «El africanismo en los estudios pre y proto-históricos. La aportación de Miguel Tarradell». A: BERNAL, D. et al. (editors). *En la orilla africana del Círculo del Estrecho. Historiografía y proyectos actuales*. Cadis, p. 105-141.
- SANMARTÍ, Joan (2020). «En el centenari del naixement de Miquel Tarradell i Mateu: un arqueòleg al servei dels Països Catalans». *Auriga*, núm. 128, p. 4-13.
- SANMARTÍ, Joan (2021). *Miquel Tarradell i Mateu. Semblança biogràfica. Semblances biogràfiques*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, núm. 91.
- TARRADELL, Miquel (1950). *Museo Arqueológico de Tetuán. Guía sumaria para el visitante, con un apéndice sobre los principales yacimientos arqueológicos del Protectorado*. Madrid: Artes Gráficas Martorell.
- TARRADELL, Miquel (1952a). «Una ciudad prerromana inédita en las costas de Marruecos. Sidi Abselam del Behar». *Mauritania*, octubre, p. 230.

- TARRADELL, Miquel (1952b). «Sobre el presente de la arqueología púnica». *Zephyrus Revista de prehistoria y arqueología*, núm. 3, p. 151-174.
- TARRADELL, Miquel (1953a). «Descubrimiento de otra población prerromana en Marruecos». *Mauritania*, març, p. 12.
- TARRADELL, Miquel (1953b). «Tres notas sobre arqueología púnica del norte de África». *Archivo Español de Arqueología*, núm. 26, p. 161-168.
- TARRADELL, Miquel (1953c). *Guía arqueológica del Marruecos español*. Tetuan.
- TARRADELL, Miquel (1954a). «El Primer Congreso Arqueológico del Marruecos Español». *Archivo Español de Arqueología*, núm. XXVII, p. 300-302.
- TARRADELL, Miquel (1954b). «Las actividades arqueológicas en el Protectorado español de Marruecos». *IV Congreso Internacional de Ciencias Prehistóricas y Protohistóricas (Madrid)*. Saragossa: La Académica.
- TARRADELL, Miquel (1954c). «Marruecos antiguo: nuevas perspectivas». *Zephyrus*, vol. V, p. 105-139.
- TARRADELL, Miquel (1954d). «Noticia de la exploración arqueológica de la costa norte de Marruecos». *Mauritania*, núm. 26, p. 132-133.
- TARRADELL, Miquel (1955a). «Noticiero de arqueología norteafricana». *Archivo Español de Arqueología*, núm. XXVIII, p. 187-190.
- TARRADELL, Miquel (1955b). «Lecciones de arqueología púnica». *Caesaraugusta*, núm. 6, p. 55-108.
- TARRADELL, Miquel (1955c). «La necrópolis púnico-mauritana del Cerro de San Lorenzo en Melilla». A: *I Congreso Arqueológico del Marruecos Español (Tetuán 1953)*. Tetuan, p. 253-266.
- TARRADELL, Miquel (1957). «Las campañas de excavaciones de 1954 y 1955 en Lixus, Marruecos». A: *IV Congreso Nacional de Arqueología*. Saragossa, p. 193-207.
- TARRADELL, Miquel (1958). «Breve noticia sobre las excavaciones realizadas en Tamuda y Lixus en 1958». *Tamuda*, núm. VI, p. 372-379.
- TARRADELL, Miquel (1959). *Lixus. Historia de la ciudad. Guía de las ruinas y de la sección de Lixus del Museo Arqueológico de Tetuán*. Tetuan.
- TARRADELL, Miquel (1960a). *Marruecos púnico*. Tetuan: Universidad de Rabat, Publicaciones de la Facultad de Letras - Instituto Muley El-Hasan.
- TARRADELL, Miquel (1960b). «El impacto colonial de los pueblos semitas». A: *I Symposium de prehistoria de la Península Ibérica*. Pamplona, setembre 1959, p. 257-272.
- TARRADELL, Miquel (1967). «Los fenicios en Occidente. Nuevas perspectivas». A: HARDEN, Donald. *Los Fenicios*. Barcelona: Aymá, p. 277-314.
- TARRADELL, Miquel (1974a). «Ibiza púnica. Algunos problemas actuales». A: *Prehistoria y arqueología de las Islas Baleares. VI Symposium de prehistoria peninsular, Palma, 20-24 de mayo de 1972*. Barcelona, p. 243-267.
- TARRADELL, Miquel (1974b). «Sobre la fecha inicial de la ceca de Ibiza». *Numisma*, núm. 23-24, p. 223-231.
- TARRADELL, Miquel (1974c). *Terracotas púnicas de Ibiza*. Barcelona: Gustavo Gili.
- TARRADELL, Miquel; FONT DE TARRADELL, Matilde (1975). *Eivissa cartaginesa*. Barcelona: Curial.
- TARRADELL, Miquel; FONT DE TARRADELL, Matilde (1976). «Materiales púnicos de Ibiza en el Museo de Lluç». *Revista de la Universidad Complutense*, núm. 104, p. 5-28.
- TARRADELL, Miquel; FONT DE TARRADELL, Matilde (2000). *Necrópolis rurales púnicas en Ibiza*. Eivissa: Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera.